

Η θεωρία της αξίας: Πέρα από τη στάσιμη κατάσταση

1. Εισαγωγή

Έχει περάσει περισσότερο από ένας αιώνας από τότε που πέθανε ο Φρίντριχ Ένγκελς, 114 χρόνια από τότε που πέθανε ο Μαρξ και μένουν μόλις δυο χρόνια πριν από το κλείσιμο του 20ού αιώνα. Είναι καιρός να περισυλλέξουμε οτιδήποτε μπορεί να περισυλλεχτεί από την πλούσια συζήτηση για τη θεωρία της αξίας που έγινε όλη αυτήν την περίοδο και να προχωρήσουμε πιο πέρα.

Σε μια τέτοια επιταγή υπολανθάνει μια κριτική παρατήρηση: ότι η σημερινή θεωρητική παραγωγή γι' αυτό το θέμα έχει περιέλθει σε μια στάσιμη κατάσταση.

Τη θεωρία της αξίας, που έχει από καιρό εγκαταλειφτεί και γελοιοποιηθεί από την επίσημη οικονομολογία, την παρακάμπτουν προσεκτικά ακόμα και πολλοί μαρξιστές και, μάλιστα, ένας σημαντικός αριθμός απ' αυτούς που πράγματι ενδιαφέρονται για την ερμηνεία και το μετασχηματισμό της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Παρά τις πολλές συζητήσεις και τις αμοιβαίες διευρυνήσεις, υπάρχει σοβαρό έλλειμμα επικοινωνίας σε όσους εξακολουθούν να ασχολούνται μ' αυτή. Έχει φτάσει η στιγμή ν' αναρωτηθούμε γιατί είναι έτσι τα πράγματα.

Από τη σκοπιά εκείνων που δεν βλέπουν στη θεωρία τίποτε άλλο από ένα ενθύμιο του 18ου αιώνα και ένα ατυχές κατάλοιπο στο έργο του Μαρξ (όπως ο Hodgson, 1980) υπάρχει ήδη έτοιμη απάντηση. Η εργασιακή θεωρία της αξίας θεωρείται είτε ανάρμοστη ηθική παρεμβολή είτε και μεταφυσική επιβολή στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας. Η υπεράσπιση της θεωρίας αυτής, άλλωστε, συνεπάγεται υψηλό κόστος: οι υποστηρικτές της καταγίνονται με τόσο περίπλοκους διανοητικούς ελιγμούς, που μερικές φορές προκαλούν κατάπληξη. Αλλά τέτοιοι ελιγμοί δεν πείθουν όσους δεν έχουν ήδη ενστερνιστεί αυτή την παράδοση και εκτρέπουν την πολύτιμη ενεργητικότητα από τα αληθινά επείγοντα καθήκοντα έρευνας και κατανόησης της σημερινής οικονομικής πραγματικότητας. Απ' αυτή λοιπόν τη σκοπιά, δεν είναι περίεργο που οι υποστηρικτές της θεωρίας της αξίας είναι χωρισμένοι σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα που δύσκολα επικοινωνούν μεταξύ τους. Ούτε είναι περίεργο που οι νεότερες γενιές μελετητών που προσεγγίζουν τα παλιά ζητήματα σκοντάφουν στις ίδιες δυσκολίες και επαναφέρουν τις ίδιες παλιές λύσεις.

Ο David Laibman είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης και αρχισυντάκτης του περιοδικού *Science and Society*.

Δεν συμμερίζομαι μια τόσο βιαστική εγκατάλειψη του ζητήματος. Αλλά όντως πιστεύω ότι όσοι από μας εργάστηκαν σ' αυτό το πεδίο —και δεν το έχουν μετανιώσει!—, θα πρέπει να αντιμετωπίσουν με ειλικρίνεια αυτή την κατάσταση και να συλλάβουν το σχετικό πρόβλημα.

Τούτο το δοκίμιο είναι μια προσπάθεια συνεισφοράς σ' ένα τέτοιο σχέδιο. Δεν εντρυνφεί στην ποσοτική άποψη της αξίας ούτε παίρνει μια σαφή θέση στις σχετικές τεχνικές συζητήσεις. Ο στόχος του είναι να απαντήσει στο βασικό ερώτημα: Γιατί έχει σημειωθεί τόσο μικρή πρόοδος σ' αυτό το ζήτημα; Κι επίσης να υπαινιχθεί κάποιες απαντήσεις και να δώσει κάποιες κατευθύνσεις, που όσο ελλιπείς κι αν είναι, ελπίζω ότι θα μπορούσαν να παροτρύνουν κι άλλους να εργαστούν σ' αυτές τις θεματικές.

Στο αμέσως επόμενο τμήμα της εργασίας θα εξηγήσω και θα δικαιολογήσω το χαρακτηρισμό περί στάσιμης κατάστασης.

Στο τρίτο τμήμα, αντλώ από ορισμένα ρεύματα σκέψης στη θεματική της αξίας για να θέσω το ερώτημα: Τι είναι η θεωρία της αξίας; Τι θέλουμε να επιτύχουμε μ' αυτή και γιατί το επιδιώκουμε;

Σ' αυτό το σημείο θα προτείνω τη δική μου άποψη για το ρόλο της θεωρίας της αξίας στη διαμόρφωση της αντίληψης για τις ταξικές κοινωνίες και ιδιαίτερα για την καπιταλιστική κοινωνία. Θα εκτεθούν έπειτα οι συνέπειες μιας τέτοιας άποψης για το πρόβλημα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Τέλος, αυτά καθώς και μια σύντομη περιδιάβαση για τους τρόπους με τους οποίους η θεωρία της αξίας μπορεί να συμβάλλει στον προβληματισμό μας για το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό θα συγκεφαλαιωθούν σ' ένα συνοπτικό συμπέρασμα.

2. Ελιγμοί υπεκφυγής, αποκλίνουσες θεμελιώσεις

Μια από τις όψεις της τραγωδίας του 20ού αιώνα αποτελεί το γεγονός ότι στις χώρες όπου επεκράτησαν επαναστατικά κινήματα μαρξιστικού προσανατολισμού το διανοητικό κλίμα ενός άκαμπτου αυταρχισμού και πολιτικού ελέγχου (κάτι που απαιτεί καθαντό μια προοδεκτική και υλιστική εξήγηση) παρεμπόδιζε τη χρήση των πανεπιστημιακών μέσων για την ανάπτυξη στον τομέα της επιστημονικής θεωρίας, όπως και σε άλλους τομείς. Στη σοβιετική βιβλιογραφία η θεωρία της αξίας —με ελάχιστες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις— παρέμεινε στο επίπεδο ενός εξηγητικού σχόλιου στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς βρισθουν σ' αυτή οι ανεπίλυτες αντιφάσεις και αμφισημίες που υπάρχουν σ' αυτά τα έργα⁴.

Η κληρονομιά του Δυτικού Μαρξισμού είναι εντελώς διαφορετική. Διαμορφώθηκε από μια αμφιταλαντευόμενη στάση απέναντι στην Ανατολή που έπαιξε έναν κρίσιμο ρόλο, από τον κατακερματισμό της γνώσης και την αντιδιαλεκτική ατμόσφαιρα που κυριαρχούν στο καπιταλιστικό πανεπιστήμιο. Δημιούργησε, έτσι, τα δικά του ιδιαίτερα εμπόδια για την εργασία της σύνθεσης και της προαγωγής στο πεδίο της θεωρίας της αξίας. Αυτά παρουσιάζονται ως ελιγμοί υπεκφυγής που εκτρέπουν την προσοχή από τα κεντρικά ζητήματα τα οποία αυτή η θεωρία θέτει. Για τους σκοπούς αυτού του δοκιμίου, ορίζω και περιγράφω τρεις κεντρικές αρχές της θεωρίας της αξίας, καθώς και τις αντίστοιχες υπεκφυγές τους.

α. Εργασία ως υπόσταση της αξίας

Πυρήνας της κλασικής αξιακής θεωρίας είναι η πρόταση ότι η εργασία, ορισμένη και χαρακτηρισμένη με τον κατάλληλο τρόπο, αποτελεί πηγή, υπόσταση και μέτρο σ' αυτά που αποκαλούμε «αξίες». Η εργασιακή θεωρία της αξίας πρωτοδιατυπώθηκε από τον Άνταμ Σμιθ, αλλά κατόπιν επισκιάστηκε από τον ίδιο.

Ορίστηκε ξανά και ενισχύθηκε στο έργο του Ρικάρντο. Πήρε, τέλος, την οριστικοποιημένη με ακρίβεια μορφή της στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ. Στη συνέχεια, θεωρήθηκε και από τους υπερασπιστές και από τους αρνητές της ως ουσιώδης για την κριτική της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και γι' αυτό μπήκε στο στόχαστρο μιας αδιάλλακτης επίθεσης από την πλευρά της νεοκλασικής ορθοδοξίας.

Θα πρέπει να έχει βρεθεί κανείς κάτω από τις βολές των επικριτών της, από τον Bohm-Bawerk και τον Bortkiewicz μέχρι τους Robinson και Samuelson, για να μπορεί να συλλάβει την εντεινόμενη καταπτόση που προξενούν αυτά τα πυρά. Η ίδια η έννοια μιας υπόστασης της αξίας —τρίτος όρος της σύγκρισης—, η οποία συγκροτεί και καθορίζει τις αναλογίες στην ανταλλαγή μεταξύ δυο εμπορευμάτων, γελοιοποιείται για λόγους που υποτίθεται ότι είναι προφανείς, μια που σήμερα είμαστε πέρα από τις πρώτες «αθώες» προσεγγίσεις του 19ου αιώνα, και οι οποίοι ποτέ δεν εκτίθενται με σαφήνεια, σαν να μη χρειάζεται πια μια αναλυτική επιχειρηματολογία επί του θέματος. Η θεωρία της αξίας, κατ' αυτούς, δεν λαμβάνει υπόψη της: το ρόλο της χρησιμότητας και της ζήτησης, το ζήτημα των σπάνιων πόρων, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνων που δεν είναι προϊόντα ανθρώπινης εργασίας την επίδραση του χρόνου στις διαδικασίες παραγωγής, τον ανταγωνισμό ως παράγοντα εξισορρόπησης των ποσοστών κέρδους. Επίσης, η ετερογενής φύση των εργασιών αποτελεί εμπόδιο στη χρήση του εργασιακού χρόνου για τον καθορισμό της ποσοτικής αξίας και των τιμών. Η πολυκλαδική παραγωγή, άλλωστε, η διαδικασία δηλαδή κατά την οποία δεν παράγεται ένα μόνο εμπόρευμα αλλά πολλαπλά εμπορεύματα, δημιουργεί ορισμένες ανωμαλίες, όπως το ζήτημα των αρνητικών τιμών που αφαιρούν από τη θεωρία τη συνοχή της. Η επιλογή επίσης μιας τεχνολογίας συνεπάγεται ότι το εργασιακό περιεχόμενο των εμπορευμάτων δεν μπορεί να προσδιοριστεί πριν από τα ποσοστά κέρδους. Όμως, κατά τη θεωρία, αυτά τα ποσοστά δεν καθορίζουν την αξία, αλλά καθορίζονται απ' αυτή. Και ούτω καθεξής...

Απέναντι σ' έναν τέτοιο καταιγισμό, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αρκετοί μαρξιστές δεν θέλησαν να εμπλακούν με τον αντίπαλο στο δικό του πεδίο (δες, π.χ., Krause, 1982). Εγκατέλειψαν, λοιπόν, την προβληματική της ενσωματωμένης στην αξία εργασίας αφήνοντας τη θεωρία των τιμών στα χέρια των οπαδών του Σράφα. Αντ' αυτής, εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην *αφηρημένη εργασία* και τη σχέση της με τη χρηματική μορφή. Αυτή η προσέγγιση βέβαια βασίζεται σε μια προφανή πλευρά της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας: οι σχέσεις της αξίας, όποιες κι αν είναι αυτές, παίζουν πάντοτε μια χρηματική μορφή και συνειδητοποιούνται ως χρηματικές σχέσεις. Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλούς από τους πρώιμους μελετητές, ξεκινώντας από τον Αριστοτέλη και φτάνοντας ως τον Χιουμ, να χάσουν την υπόσταση της αξίας μεταθέτοντας το ζήτημα από την αξιακή ανάλυση σε συζητήσεις γύρω από το χρήμα. Πρώτος ο Μαρξ είδε καθαρά ότι η κοινή εμπειρία του χρήματος ως καθολικού ποσοτικού μέτρου παρακάμπτει το ζήτημα, καθώς και το χρήμα το ίδιο στην εμπορευματική ή πιστωτική του μορφή πρέπει να καθοριστεί.

Αυτή η σύλληψη, εντούτοις, τείνει να λησμονηθεί ξανά στο έργο εκείνων των μαρξιστών που θα ήθελαν ν' αποφύγουν ένα επισφαλές πεδίο σύγκρουσης κι έτσι εγκαταλείπουν ολότελα τον υπολογισμό του άμεσου και έμμεσου χρόνου.

Μα, οι συνέπειες μιας τέτοιας τοποθέτησης είναι καταστρεπτικές. Όταν η αφηρημένη εργασία διαχωρίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο από την ενσωματωμένη εργασία ανακύπτει το ερώτημα: τότε τι είναι; Η αφηρημένη εργασία θεωρείται ως ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στις εμπειρικές κατηγορίες της οικονομικής ζωής και την υποκείμενη βαθιά δομή των κοινωνικών σχέσεων. Ορίζει τη διάσταση που διακρίνει την πολιτική οικονομία από την οικονομολογία, και ως τέτοια τη θεωρούσε ο Μαρξ. Εντούτοις, είναι δύσκολο να διακρίνουμε το πραγματικό περιεχόμενο αυτών των εσωτερικών σχέσεων στο πλαίσιο αυτής της αποστειωμένης θεωρίας της αξίας, αφού οι τεχνικοί της όροι παραπέμπουν μ' έναν κυκλικό τρόπο ο ένας στον άλλο (δες Laibman, 1985). Αλλά το ερώτημα πρέπει να τεθεί με αδιαμφισβήτητους όρους: τι ακριβώς κάνει η θεωρία της αξίας; Τι προσθέτει στη γνώση της φύσης και της λογικής του καπιταλισμού και των καπιταλιστικών κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών; Δεν είναι διόλου προφανές ότι οι υποστηρικτές μιας θεωρίας της μορφής-αξίας ή μιας θεωρίας που σχετίζει την αφηρημένη εργασία με το χρήμα μπορούν να δώσουν ικανοποιητικές απαντήσεις.

β. Εκτίμηση της αξίας και απλή εμπορευματική παραγωγή

Οι πρώτες απόπειρες ενός θεωρητικού συλλογισμού για την αξία, όπως στο περίφημο παράδειγμα του Άνταμ Σμιθ με το ελάφι και τον κάστορα, συνέδεσαν την ανταλλαγή στη βάση αναλογιών του εργασιακού χρόνου με τον καλύτερο δυνατό υπολογισμό κι από τα δυο συναλλασσόμενα μέρη. Στην περίπτωση των δυο κυνηγών, ο καθένας τους υπολογίζει από τη δική του γενική κοινωνική εμπειρία πόσος χρόνος χρειάστηκε για να παραχθεί το εμπόρευμα που τους προσφέρεται προς ανταλλαγή (με κριτήριο το μέσο όρο της κοινωνικής αποτελεσματικότητας και της απαιτούμενης κοινωνικής προσπάθειας). Είναι φανερό ότι ο ελαφοκυνηγός πρόθυμα δέχεται να ανταλλάξει μια ποσότητα εργασιακού χρόνου ίση ή ακόμα μεγαλύτερη από το χρόνο που χρειάστηκε για να αποκτήσει το ελάφι. Αντίστροφα σκέφτεται αυτός που κυνηγά τους κάστορες. Δημιουργείται έτσι ένα ποσοστό ανταλλαγής που να είναι ταυτόχρονα αποδεκτό και από τους δυο. Οι ατομικοί παραγωγοί έχουν τη δυνατότητα να μεταβάλλουν το αγοραστικό τους «πακέτο» είτε μεταβάλλοντας τη σύνθεση της δικής τους παραγωγικής δραστηριότητας είτε μέσα από την ανταλλαγή. Αλλά με τον καιρό τα δυο ποσοστά μετασχηματισμού, το ποσοστό εργασιακής αξίας ανά μονάδα και το ποσοστό της τιμής, αντίστοιχα, πρέπει να συγκλίνουν. Μπορεί να δείχτει ότι η παραπάνω μείζων προϋπόθεση, ο συνειδητός δηλαδή υπολογισμός του εργασιακού χρόνου για να επιτευχθεί αυτό το απλό αλλά ισχυρό αποτέλεσμα δεν είναι πράγματι απαραίτητος. Το μόνο που έχουν να κάνουν οι συναλλασσόμενοι παραγωγοί είναι να συγκρίνουν τα ποσοστά καθαρού εισοδήματος (χρηματική εισροή μείον τα έξοδα ανά μονάδα εργασιακού χρόνου) και να κατευθύνουν την παραγωγή τους προς την εξασφάλιση υψηλότερων ποσοστών. Αυτό είναι το κλασικό κριτήριο για την πρόκριση μιας ανταλλαγής. Επιπλέον, δεν χρειάζεται να γνωρίζουν τα ποσοστά καθαρών εισοδημάτων σε όλη την οικονομία· φτάνει να ξέρουν τα δικά τους και τα «συναφή». Επίσης, δεν χρειάζεται να γνωρίζουν όλοι αυτές τις πληροφορίες· φτάνει να τις γνωρίζει μια σημαντική μειοψηφία ατόμων δραστήριων σε καθέναν πα-

ραγωγικό ή εμπορικό τομέα. Μια τέτοια αντίληψη ωθεί προς την καλύτερη δυνατή επιλογή, δίνει δηλαδή μια ορθολογική βάση στην τάση των τιμών να συγκλίνουν θεωρητικά και στον ορίζοντα κάποιας διάρκειας με τις αναλογίες της εργασιακής αξίας (σύγκλιση η οποία προφανώς θα επηρεάζεται από τους μετασχηματισμούς των υφιστάμενων συνθηκών)⁵.

Ήδη, βέβαια, ο αναγνώστης θα έχει αναγνωρίσει ότι αυτό το αποτέλεσμα βασίζεται σε μια ορισμένη κατανομή εργασίας και ιδιοκτησίας στο πλαίσιο μιας οικονομίας: πρόκειται για την απλή εμπορευματική παραγωγή. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι παραγωγοί (οι φορείς της εργασίας) ιδιοποιούνται με ατομικό τρόπο όλα τα μέσα παραγωγής και ανταλλάσσουν μεταξύ τους τα προϊόντα της εργασίας (αλλά όχι την ικανότητα προς εργασία — την εργατική δύναμη). Αυτή η εννοιολογική κατασκευή αποτελεί το θεμέλιο της ανάλυσης της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής η οποία, σύμφωνα με τους όρους του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, συγκεφαλαιώνει την εξέλιξη του εμπορεύματος και τους νόμους της κίνησής του. Εφόσον οι παραγωγικές σχέσεις του καπιταλισμού (σχέσεις ιδιοκτησίας-εργασίας), που συνιστούν τη βαθιά δομή του, διαφέρουν πολύ από τις απλές εμπορευματικές μορφές από τις οποίες προήλθε, λογικά συνεπάγεται ότι οι σχέσεις πρέπει κι αυτές να ακολουθούν μια διαφορετική πορεία και να υπακούουν σ' ένα διαφορετικό κανόνα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προετοιμάζεται κατάλληλα το πεδίο ώστε να ερευνηθούν περαιτέρω τα θεμέλια της πολιτικής οικονομίας για τον περίφημο «μετασχηματισμό» της αξίας στον καπιταλισμό.

Είναι, ωστόσο, σημαντικό να σημειωθεί ότι η έννοια της απλής εμπορευματικής παραγωγής εκτοπίζεται από τη μεγάλη πλειοψηφία των μαρξιστών της Δύσης για τους ίδιους λόγους που απορρίπτεται η υπόσταση της αξίας από τους αντιμαρξιστές (αλλά και από πολλούς μαρξιστές). Το *Κεφάλαιο* αρχίζει με τον καπιταλισμό, κραυγάζουν όλοι τους με μια φωνή, και δεν υπάρχουν στον Μαρξ πράγματα όπως η προκαπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή. Τούτο το αμάλγαμα των σχέσεων αγοράς γενικά με τις ιδιαίτερες αγοραίες σχέσεις του καπιταλισμού εξυπηρετεί φυσικά ένα πολιτικό σχέδιο: υποδηλώνει ότι ο κομμουνισμός —με τη γενική έννοια ενός τρόπου παραγωγής που αντικαθιστά και υπερβαίνει τον καπιταλισμό— απαιτεί την ολοκληρωτική κατάργηση των αγοραίων σχέσεων κάθε μορφής, ακόμα και εκείνων που αναπτύχθηκαν στα πρώιμα στάδια της αγοράς. Ο ουτοπισμός αυτής της άποψης αποτελεί τη βάση της «δυτικής» κριτικής της σοβιετικής και των άλλων ανατολικοευρωπαϊκών κοινωνιών. (Θα επανέλθουμε πιο κάτω στις συνέπειες μιας εναλλακτικής, ως προς την προηγούμενη, άποψης για τη σοσιαλιστική και κομμουνιστική ανάπτυξη: συγκεκριμένα, προς αυτές που υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων συνεπάγεται ανάλογη εξέλιξη των σχέσεων της αγοράς και ότι ο μετασχηματισμός στις κατηγορίες της αξίας συμβάλλει στην κατανόηση αυτής της συνεξέλιξης.)

Αυτές οι δυο υπεκφυγές —πρώτον, η άρνηση καταρχήν της ιστορικότητας και της εξέλιξης στη συνύφανση κοινωνικών σχέσεων και αγοράς και, δεύτερον, η άρνηση της σχέσης μεταξύ σχηματισμού της αξίας και της καλύτερης δυνατής επιλογής— έχουν ορισμένες συνέπειες στην ίδια τη διαμόρφωση της αξιακής θεωρίας: απομένει τώρα να τις δούμε.

γ. Κεντρικές τάσεις και εξισορρόπηση

Ο Μαρξ αρχίζει την ανάλυση του εμπορεύματος παρατηρώντας ότι η εμφάνισή του αντανακλά το μη διαμεσοποιημένο αποτέλεσμα πολλαπλών συγκυριακών γεγονότων. Θα

πρέπει λοιπόν, χρησιμοποιώντας την «αφαιρετική δύναμη», να διεισδύσουμε από τις εξωτερικές όψεις προς τις εσωτερικές κεντρικές τάσεις για να αποκαλύψουμε έπειτα με ποιο τρόπο αυτές λειτουργούν στο επίπεδο των καθαρών μορφών. Η ανταλλακτική αξία σε χρήμα ενός εμπορεύματος που καθορίζεται από το χρόνο εργασίας αποτελεί ένα τέτοιο κεντρικό σημείο. Οι αγοραίες τιμές του εμπορεύματος διαρκώς κυμαίνονται γύρω απ' αυτό το σημείο, δημιουργώντας τάσεις να το προσεγγίσουν. Εξαιτίας ακριβώς των αυθόρμητων εξωτερικών πιέσεων (σοκ), ενεργοποιούνται οι εσωτερικές ή σταθεροποιητικές δυνάμεις για να επιβεβαιώσουν την κεντρική τάση. Ο «νόμος της αξίας» (με την παραπάνω έννοια της τάσης) ενισχύεται μόνο διαμέσου των συνεχών του παραβιάσεων.

Παρόμοια, η κεντρική τάση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, η παραγωγή δηλαδή υπεραξίας, φανερώνεται από την καθαρή περίπτωση ισοδύναμης ανταλλαγής καθ' όλη την περιστροφή του κεφαλαίου, πράγμα που δεν σταματά βέβαια τους καπιταλιστές από τις προσπάθειες να παραβιάσουν προς όφελός τους την ισοδύναμη ανταλλαγή! Κατ' ανάλογο επίσης τρόπο, οι δομικές αναγκαιότητες της αναπαραγωγής αποκαλύπτονται στις προϋποθέσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής, βασικά στην αλληλοσχετιζόμενη, εξισορροπημένη ανάπτυξη των τομέων της οικονομίας. Έτσι, η πρωταρχική αυτή σύλληψη καθιστά δυνατή μια θεωρία ανισορροπίας και κρίσης, θέτοντας πρότυπα τα οποία τείνουν περιοδικά να παραβιάζονται, αφού τέτοιες παραβιάσεις αποτελούν ουσιαδώς γνώρισμα της ίδιας της καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης. Εν κατακλείδι, η έννοια ενός σημείου συνοχής προς το οποίο έλκονται οι τιμές είτε οι κοινωνικές σχέσεις είτε οι τάσεις αναπαραγωγής είναι βασική σε μια μεθοδολογία διάκρισης του εσωτερικού και ουσιαδώς από το εξωτερικό και το συγκυριακό. Θα πρέπει λοιπόν να διασαφηνιστεί ότι μια δομή ισορροπίας (με την παραπάνω μεθοδολογική έννοια και όχι ως οντολογική περιγραφή της πραγματικότητας) είναι ουσιαδής για τη μαρξιστική θεωρία της αξίας (δες Laibman, 1997a).

Αλλά κι αυτή η πρόταση διαμφισβητείται ζωηρά από ένα ρεύμα σκέψης που έχει την αφετηρία του στις αρχές του 20ού αιώνα και γνώρισε μια πρόσφατη αναβίωση. Η υπεκφυγή, σ' αυτή την περίπτωση, παίρνει τη μορφή μιας *αντίθεσης* στην εξισορρόπηση στο όνομα του Μαξ και προσεγγίζει έτσι τον καθορισμό της αξίας. Αυτή η άποψη αρνείται τη μεθοδολογία κατά την οποία ορισμένες δυνάμεις, όπως ο ανταγωνιστικός συσχετισμός των οικονομικών τομέων και η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, λειτουργούν προς μια κύρια τάση ενώ την ίδια στιγμή άλλες δυνάμεις, όπως η συσσώρευση και η τεχνολογική αλλαγή, περιπίπτουν σε αχρηστία. Κατά την ίδια αυτή άποψη, μας απαγορεύεται να σκεφτόμαστε με συστήματα ταυτόχρονων εξισώσεων στα οποία, π.χ., ένα δεδομένο εμπόρευμα μπορεί να έχει την ίδια τιμή και όταν εμφανίζεται ως παραγωγική εισροή και όταν εμφανίζεται ως παραγωγική εκροή. Λένε ότι, αφού στην πραγματικότητα αλλάζει το καθετί, το πιθανότερο είναι ότι η τιμή ενός εμπορεύματος σε μια ορισμένη στιγμή δεν θα είναι ίδια και σε κάποια άλλη στιγμή· άρα η τιμή ποτέ δεν προσεγγίζει ένα σημείο εξισορρόπησης, μα διαρκώς και σε κάθε περίπτωση μεταβάλλεται (δες παραπομπές στην §3).

Αυτή η τοποθέτηση που επικαλείται τη διαρκή μεταβολή και ανισορροπία έχει το παρόδοξο πλεονέκτημα να διατυπώνει ισχυρισμούς σχετικά με τη θεωρία της αξίας που φαίνονται εξαιρετικά ορθόδοξοι. Με ιστορικά δεδομένες τις τιμές εισροής, ο σχηματισμός των τιμών παραγωγής μπορεί πράγματι να περιγραφεί με τον ίδιο σχεδόν τρόπο που τις περι-

γράφει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στο ένατο κεφάλαιο. Κατ' αυτόν το τρόπο, οι «δύο ισοδυναμίες» διατηρούνται: η ολική τιμή παραγωγής ισούται προς την ολική αξία και το σύνολο κέρδος ισούται προς τη σύνολη υπεραξία. Αυτό μπορεί να είναι αναγκαίο για την υπεράσπιση των θέσεων του Μαρξ ή να μην είναι. Πάντως αυτή η τοποθέτηση υπερασπίζεται με ακρίβεια τις ύστερες (προς τα τέλη του 19ου αιώνα) μαρξικές διατυπώσεις για το σχηματισμό και το μετασχηματισμό της αξίας.

Παρ' όλα αυτά, το κόστος αυτής της ιδιαίτερης υπεκφυγής είναι υψηλό. Ας υποδείξουμε μια καταρχήν ποια είναι η θεμελιακή της ασυνέπεια.

Αν η κοινωνική και τεχνολογική αλλαγή είναι τόσο διαρκής ώστε να απαγορεύει τα συστήματα ταυτόχρονων εξισώσεων που περιγράφουν κεντρικές τάσεις, τότε ακυρώνει επίσης και τους κάπως λιγότερο αυστηρούς αριθμητικούς υπολογισμούς του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, οι οποίοι, στο κάτω κάτω της γραφής, χρησιμοποιούνται κι εκείνοι για να περιγράφουν κεντρικές τάσεις. Αν καθετί είναι καινούργιο ποιοτικά και ποσοτικά δεν έχουμε τότε κανένα λόγο να καθόμαστε και να καθορίζουμε τις τιμές παραγωγής. Οι δυο ισοδυναμίες, παραδείγματος χάρη, δεν ισχύουν σε κανένα δεδομένο στιγμιότυπο ανισορροπίας. Κατά δεύτερο λόγο, η προσέγγιση που βασίζεται στην ανισορροπία είναι στην ουσία μια υποχώρηση σ' έναν ωμό εμπειρισμό με ριζοσπαστικό επίχρισμα. Αν τα πράγματα είναι απλώς «αυτά που είναι» και θα γίνουν αυτό που θα γίνουν, τότε φαίνεται να μην έχει κανένα λόγο η ύπαρξη της θεωρίας. Στη δική μου προσπάθεια θετικής ανακατασκευής, βρίσκω πράγματι πολύ λίγα πράγματα να διασώσω απ' αυτή την υπεκφυγή της μη ισορροπίας. Εκτός ίσως από μια σωτήρια προειδοποίηση: δεν πρέπει, καθώς προχωρούμε από τις τάσεις εξισορρόπησης στην ανάλυση των ανισορροπιών, να καταλήγουμε σε μια ήρεμη και σταθερή εικόνα κάποιας ισορροπίας που «πράγματι υπάρχει».

Πρέπει να εγκαταλείψουμε αυτές τις υπεκφυγές προσπαθώντας όμως να αντλήσουμε απ' όλες τα θετικά στοιχεία που τυχόν έχουν. Θα πρέπει επίσης να εξετάσουμε τις διάφορες σημασιολογήσεις του «νόμου της αξίας» για να δούμε αν υπάρχουν νήματα που να οδηγούν σε κάποια δυνατή ενοποίηση.

Πράγματι, ο κεντρικός προσδιορισμός της αξιακής θεωρίας εκλαμβάνεται και σημασιολογείται με διαφορετικούς τρόπους:

1. Ως μια κοινωνική, μεγάλης έκτασης, υπόσταση της αξίας που απ' εαυτής δεν περιέχει αξία και η οποία μπορεί να οριστεί ως αφηρημένος, ομογενοποιημένος κοινωνικός χρόνος εργασίας⁷.

2. Ως μια βαθιά δομή που βρίσκεται κάτω από τις εξωτερικές εμφανίσεις των σχέσεων αγοράς, μια εσωτερική δηλαδή κοινωνική πραγματικότητα η οποία μπορεί να ταυτιστεί αλλά όχι και κατ' ανάγκη να ποσοτικοποιηθεί από τον αφηρημένο χρόνο εργασίας.

3. Ως «αξιοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις παίρνουν, δηλαδή, τη μορφή σχέσεων μεταξύ εμπορευμάτων (πραγμάτων) απ' όπου και προέρχεται η φетиχοποιημένη αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας.

4. Ως διαλεκτική συνόλων και ατομικών στοιχείων: ο ενιαίος προσδιορισμός μιας εμπορευματικής τιμής διατηρείται από τις συνεχείς προσπάθειες των ατόμων να αποκλίνουν απ' αυτή. Κατά παρόμοιο τρόπο, το κεφάλαιο υπάρχει και αξιοποιείται μόνον υπό τη μορφή πολλών κεφαλαίων.

5. Οι κύριες ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων σχηματίζονται διαμέσου διαρκών πράξεων προσφοράς και ζήτησης και μόνο διαμέσου αυτών.

Θα πρέπει τώρα να αναδείξουμε τις ενυπάρχουσες σχέσεις μεταξύ αυτών των προσδιορισμών καθώς θα τείνουμε προς το στόχο μιας επαναδιατύπωσης της αξιακής θεωρίας προς μια γόνιμη κατεύθυνση, δηλαδή πέρα από τη στάσιμη κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει.

3. Θεωρία της αξίας: Προς μια ανανέωση

Ξεκινώντας από μια σκοπιά αντίθετη προς τις υπεκφυγές, ας θέσουμε ορισμένες κρίσιμες συνιστώσες στη συζήτηση. Η αξία *σχετίζεται* βασικά με τον υπολογισμό του εργασιακού χρόνου που περιλαμβάνει εκείνους τους υπολογισμούς τους οποίους οι ατομικοί συντελεστές (απλοί παραγωγοί, κεφαλαιοκράτες, εργάτες) λογικά θα πρέπει να κάνουν χωρίς ωστόσο να περιορίζεται μόνο σ' αυτούς. Εντοπίζει ως «σημείο εξίσωσης» τα εξισορροπητικά πλέγματα για να αποκαλύψει την εσωτερική δομή και την εσωτερική τάση. Δημιουργεί τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στις ποσοτικές εξωτερικές εμφανίσεις και την ποιοτική βάση τους —τις κοινωνικές σχέσεις. Συνάγεται λοιπόν ότι οι κατηγορίες της αξίας έχουν ταυτόχρονα μια ποσοτική και μια ποιοτική μορφή. Τέλος, η αξία ενυπάρχει σ' ένα ιστορικό φάσμα τρόπων παραγωγής προκαπιταλιστικού, καπιταλιστικού και μετακαπιταλιστικού τύπου και ως εκ τούτου παίζει έναν κρίσιμο ρόλο στη διαύγασή τους. Το περιεχόμενο των πραγματικών ως και των εξηγητικών (θεωρητικών) της λειτουργιών πρέπει να καθορίζεται από το μέρος εκείνο του ιστορικού φάσματος στο οποίο κάθε φορά αναφερόμαστε. Έπειτα απ' αυτά, μου έρχεται να γράψω: ιδού η Ρόδος ιδού και το πήδημα!

α. Η ισοδυναμία αξιών και η ηθική διάσταση

Ας αρχίσουμε λοιπόν με τον τόσο κακολογημένο τρίτο όρο της σύγκρισης: το αξίωμα μιας μετρήσιμης ποσότητας αξίας που βρίσκεται πίσω από τις ανταλλαγές δυο οποιονδήποτε εμπορευμάτων ή ενός εμπορεύματος και του χρήματος και η οποία καθορίζει τις αναλογίες μιας τέτοιας ανταλλαγής. Όλοι οι επικριτές από τους Αυστριακούς μέχρι τους οπαδούς του Σράφα έχουν, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, εστιάσει τις επιθέσεις τους σ' αυτό το σημείο. Τα συστήματα των εξισώσεων τιμών καθορίζουν το άνυσμα της ισορροπίας (για μια καθαρή μορφή καπιταλισμού που εξισώνει τα ποσοστά κέρδους) κατά ένα βαθμωτό τρόπο —δηλαδή ενώ η κλίμακα των τιμών δεν είναι σταθερή, οι εσωτερικές αναλογίες μεταξύ τους είναι σταθερές (Seton, 1957 - Brody, 1970). Τούτο έχει οδηγήσει σ' ένα πλήθος αξιωμάτων σταθερότητας στη βιβλιογραφία περί του μετασχηματισμού. Υποδηλώνει επίσης ότι κάθε προσπάθεια να καθοριστεί ο εργασιακός χρόνος στα εμπορεύματα έχει πολλαπλές συνέπειες και ως εκ τούτου παρουσιάζεται αμφίβολη και αυθαίρετη. Συνεχώς ακούμε να επαναλαμβάνεται ότι «έξω στην αγορά» δεν υπάρχουν παρά οι σχετικές τιμές και ότι οι απόλυτες τιμές κάθε είδους είναι ένας μύθος ή ένα υπόλειμμα πρώιμων και ακατέργαστων τρόπων σκέψης. Ποτέ δεν μου έτυχε να δω, ωστόσο, κάποιο επιπλέον επιχείρημα που να υποστηρίζει αυτή την άποψη, η οποία φαίνεται μάλιστα να μην έχει καμιά αντα-

πάντηση όταν αμφισβητείται. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε τις σοβαρές συνέπειες αυτής της άποψης που αυτοπεριορίζεται κατ' αποκλειστικότητα στις σχετικές τιμές: η έννοια της ίσης ανταλλαγής, και κατ' επέκταση η έννοια της άνισης ανταλλαγής, χάνουν κάθε νόημα. Επίσης, η περίφημη διάκριση του Μαρξ ανάμεσα στα κυκλώματα εμπορευματικής κυκλοφορίας Εμπόρευμα-Χρήμα-Εμπόρευμα και Χ-Ε-Χ ' χάνει κι αυτή το νόημά της.

Αφήνοντας κατά μέρος κάθε απόπειρα να διατυπώσω σαφή κριτήρια σ' αυτό το πεδίο, προτείνω ως αντεπιχείρημα την εξής παρατήρηση: όταν οι άνθρωποι συναλλάσσονται, δημιουργούν μη αρθρωμένα μα ισχυρά κριτήρια ίσης και δίκαιης ανταλλαγής, τα οποία — στο πλαίσιο μιας δραστηριότητας που έχει μια αναπόφευκτη ποσοτική διάσταση — μπορούν να μεταφραστούν με όρους ισοδυναμίας σαν να επρόκειτο για δυο ανταλλάξιμα εμπορεύματα. Η αντίληψη ότι υπάρχει *κάτι ισοδύναμο* στην ανταλλαγή, το οποίο θεωρείται ως «σωστό» ή «δίκαιο» και ως εκ τούτου συμβάλλει στη σταθερή κοινωνική αναπαραγωγή, δεν είναι μια θεωρητική, «εκ των άνω» σύλληψη. Συνιστά βιωμένη πραγματικότητα της οικονομικής ζωής σε μια εμπορευματική οικονομία. Πρόκειται για μια αντικειμενική ηθική δεοντολογία καθορισμού της συμπεριφοράς μέσα στην αγορά: όταν όμως τίθεται μια αντικειμενική δεοντολογία ισότητας σε μια οικονομία ανταλλαγής, τούτο φαίνεται να παραπέμπει σε εικόνες απλής εμπορευματικής παραγωγής. Εντούτοις, στις καπιταλιστικές συνθήκες το κύκλωμα του κεφαλαίου που οδηγεί στην υπεραξία εντίθεται σ' ένα πλαίσιο ίσης ανταλλαγής για να λειτουργήσει η διαδικασία της αξιοποίησης. Μέσα στις καπιταλιστικές συνθήκες οι εργάτες εξακολουθούν να συμμετέχουν μέσα από το κύκλωμα ισοδυναμιών Εμπόρευμα-Χρήμα-Εμπόρευμα, και έτσι μια αίσθηση ισότητας — που φυσικά είναι απατηλή — ανάμεσα στην αξία της δικής τους εργασιακής προσπάθειας και το αντάλλαγμα που λαμβάνουν ως μισθό εξακολουθεί να κυριαρχεί. Επίσης, στην ανταλλαγή ανάμεσα στους καπιταλιστές και ανάμεσα σε καπιταλιστές και απλούς παραγωγούς εμπορευμάτων ενυπάρχει κατά παρόμοιο τρόπο αυτή η αντίληψη της ισοδύναμης ανταλλαγής. Στην κρίσιμη ανταλλαγή μεταξύ καπιταλιστών και εργατών, στην οποία βασίζεται η εκμετάλλευση και η απόσπαση υπεραξίας, η μορφή της αξίας καλύπτει το γεγονός του καταναγκασμού και της εκμετάλλευσης αυτής. Τούτος είναι ο ρόλος της αξιοποίησης: η κάλυψη και άρα η διευκόλυνση των εκμεταλλευτικών σχέσεων, αφού προσδίδει σ' αυτές τις σχέσεις την εξωτερική και φетиχοποιημένη όψη σχέσης αξιών. Αλλά ακόμα κι εδώ, η αντίληψη μιας ισοδύναμης ανταλλαγής είναι αυτή που παίζει τον κρίσιμο ρόλο της κάλυψης. Αυτό το στοιχείο είναι ουσιώδες για την έμφαση που δίνει ο Μαρξ στο γεγονός ότι ο σχηματισμός της υπεραξίας βασίζεται στην ανταλλαγή ισοδυναμιών (Μαρξ, 1977, κεφ. 5).

Η αξιοποίηση αποτελεί ουσιώδες μέρος της αξιακής θεωρίας: καταδείχνει το ρόλο των αγοραίων μορφών στην κάλυψη των εσωτερικών κοινωνικών σχέσεων, μια κάλυψη η οποία, θα πρέπει να το επαναλάβουμε, δεν είναι απλό επιφανόμενο αλλά βασικό στοιχείο της αναπαραγωγής. Σ' αυτό το σημείο νομίζω ότι θα πρέπει να προσθέσουμε σ' αυτή τη σύλληψη και μια άλλη διάσταση: η αξιοποίηση ποτέ δεν είναι πλήρης. Στην απλή εμπορευματική παραγωγή, ο παραγωγός βρίσκεται σε μια καθαρή σχέση με τα μέσα παραγωγής και την παραγωγική διαδικασία. Το προϊόν παίρνει μια μορφή αξίας με την ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας κι αυτή η μορφή, ως εκ τούτου, δεν συσκοτίζει τελείως τις κοινωνικές σχέσεις από τις οποίες προέρχεται. Αντίθετα, στην καπιταλιστική παραγωγή, η παρα-

γωγική διαδικασία υπάγεται στην περιστροφή του κεφαλαίου και μ' αυτόν τον τρόπο η εμβέλεια της αξιοποίησης επεκτείνεται. Εντούτοις, το εμπόρευμα εργατική δύναμη ποτέ δεν ανάγεται ολοκληρωτικά στην αξιακή μορφή: η ανεξαρτησία και η αυτονομία του οικιακού-οικογενειακού πλαισίου —απαραίτητου για την παραγωγή εργατικής δύναμης και αναγκαίου για την αναπαραγωγή της τυπικής ισότητας μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη ως αγοραστή και πωλητή αντίστοιχα της εργατικής δύναμης— εμποδίζει τον κύκλο της αξιοποίησης να κλείσει εντελώς. Επιπλέον, με τους αγώνες γύρω από τον προσδιορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης η εργατική τάξη διαρκώς αμφισβητεί την αξιοποίηση αυτού του προϊόντος. Η εργασιακή δύναμη είναι το εμπόρευμα εκείνο που προσπαθεί να υπερβεί την κατάστασή του ως εμπόρευμα.

Η εγγενής έλλειψη αξιακής ολοκλήρωσης έχει μια σημαντική συνέπεια: η σταθερή αναπαραγωγή απαιτεί ένα επιπρόσθετο στήριγμα, *τη νομιμοποιητική δύναμη μιας πλατιά δεδομένης και κοινωνικά επικυρωμένης αντίληψης περί ίσης ανταλλαγής.*

Ίσως δεν έχουμε ακόμα επαρκώς εκτιμήσει το βαθμό στον οποίο ο καπιταλισμός βασίζεται σ' αυτό το είδος επικύρωσης. Στις μακρόχρονες εκείνες περιόδους της καπιταλιστικής συσσώρευσης κατά τις οποίες η εργατική τάξη δεν έχει επαναστατική συνείδηση και η καπιταλιστική ηγεμονία εμφανίζεται μέσα σε ορισμένα πλαίσια σταθερή, η γενική αποδοχή της καπιταλιστικής δύναμης δεν βασίζεται μόνο στην αδυναμία των εργατών να εισδύσουν στην πραγματικότητα που κρύβεται πίσω από τη σχέση τους με τους εργοδότες. Η καπιταλιστική δύναμη και ο καπιταλιστικός πλούτος γίνονται αποδεκτά στις αξιακές τους μορφές γιατί οι περισσότερες από τις άλλες κοινωνικές σχέσεις παίρνουν επίσης μια αξιακή μορφή και γιατί αυτές οι άλλες μορφές έχουν μια ηθική διάσταση που συνδέεται με μια γενική αντίληψη ισότητας κατά την ανταλλαγή.

Μια μικρή παραβολή μπορεί να συμβάλλει στην αποσαφήνιση αυτού του ζητήματος. Σε μια εργασιακή κοινότητα οι εργαζόμενοι προγενυματίζουν. Κάποιος τελείωσε το πρόγευμά του και πηγαίνει να πληρώσει στο ταμείο. Η υπεύθυνη ωστόσο πηγαίνει να πάρει μια εξωτερική παραγγελία. Εκείνος περιμένει και τελικά της λέει: «Μαίρη, θα πάρεις τα χρήματά μου ή όχι;». Εκείνη απαντά: «Λίγο υπομονή Τζακ. Θα είμαι εκεί σε μισό λεπτό». Τελικά επιστρέφει στο ταμείο και κάνουν χαριτολογώντας τη συναλλαγή μετά την οποία εκείνος αποχωρεί.

Με αυτή την απλή παραβολή δεν εξυπνοείται ότι η συμπεριφορά του Τζακ καθοδηγείται από κάτι άλλο εκτός από το προσωπικό του συμφέρον. Θα μπορούσε να είχε φύγει δίχως να πληρώσει, αλλά η επανάληψη μιας παρόμοιας συμπεριφοράς δεν μπορούσε να μη γίνει αντιληπτή και θα έκανε αδύνατη τη σύνδεσή του με την εργασιακή κοινότητα στην οποία ανήκει. Απλώς θέλει να υποδηλώσει ότι στην καθαρή πράξη ανταλλαγής, τη μεταμόρφωση του εμπορεύματος σε χρήμα, ενυπάρχει μια ιστορικά ιδιαίτερη περισσότερη ή λιγότερο πλούσια κοινωνική συνείδηση. Δίχως να παίρνει μια φανερή έκφραση, η αλληλεπίδραση που περιγράφεται στο επεισόδιο περιέχει ένα μήνυμα που εκπέμπουν και δέχονται και οι δυο συναλασσόμενοι: η παροχή του προγεύματος και η πληρωμή είναι δυο όροι μιας συνεργατικής δράσης στην οποία κάθε όρος είναι απαραίτητος. Τα χαριτολογήματα που διαμειφθηκαν είναι μια λεπτή χειρονομία αλληλεγγύης και κατανόησης.

Αυτή η αμοιβαία αίσθηση ισότητας αποκαλύπτει το επίπεδο και τη μορφή της κοινωνι-

κής συνείδησης που ενσωματώνεται σε μια καθαρή πράξη ανταλλαγής. Δείχνει την επιφανειακότητα της όποιας «οικονομικής» ανάλυσης που δεν λαμβάνει υπόψη αυτή την εσωτερική σύνδεση. Υπαινίσσεται δυνατότητες μετασχηματισμού των σχέσεων ανταλλαγής στο πλαίσιο της ανάπτυξης μιας σοσιαλιστικής συνείδησης. Αλλά για τους στόχους αυτού του δοκιμίου, η πιο σπουδαία συνέπεια αφορά την ύπαρξη μέσα σ' αυτή τη διαδικασία ανταλλαγής, και συνεπώς στις κοινωνικές αντιλήψεις της ανταλλαγής γενικά, ενός αναγκαίου στοιχείου ισότητας ως έκφραση ηθικής ισότητας και κοινωνικής επιδοκμασίας.

β. Εργασία, κοινωνική συνοχή και αξία

Η ύπαρξη ενός τρίτου όρου συγκρίσεως δεν βασίζεται σε κάποια λογική ή θεωρητική επινόηση αλλά στην κοινωνική πραγματικότητα μιας ηθικής διάστασης ισοδυναμίας στην ανταλλαγή. Δεν είναι όμως εύκολο να «αποδειχτεί» η ύπαρξη αυτής της διάστασης. Θα μπορούσα μονάχα να υποστηρίξω ότι η εγκυρότητά της μπορεί να αποκαλυφθεί από την εσωτερική σύλληψη της κοινωνικής ολότητας των σχέσεων αγοράς που επιτρέπει. Αν όμως πράγματι υπάρχει, το επόμενο ερώτημα έρχεται αναπόφευκτα: ποια είναι η προέλευση αυτής της ισότητας; Ποια είναι η κοινωνική υπόσταση της αξίας;

Δεν θα επαναλάβω το αρνητικό επιχείρημα του κεφαλαίου 1 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*: «Αν αφήσουμε κατά μέρος τη θεώρηση της αξίας χρήσης των εμπορευμάτων, μένει μόνο μια κοινή ιδιότητα, το γεγονός ότι είναι προϊόντα εργασίας» (Marx, 1977, σ. 38). Τούτο είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν αποτελείσε για τον Μαρκσ *απόδειξη* της σύνδεσης ανάμεσα στην εργασία και την αξία. Αλλά υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, ένα λανθάνον θετικό επιχείρημα που βασίζεται στη σύνδεση ανάμεσα στην εργασιακή διαδικασία και την κοινωνική συνοχή (ή εξουσία).

Καταρχήν, θα πρέπει να ορίσουμε την εξουσία όχι αναγκαία ως εξάσκηση δύναμης από μια δρώσα συλλογικότητα ή τάξη εναντίον των συμφερόντων και της θέλησης μιας άλλης, αλλά μάλλον πιο γενικά, ως εκείνη τη συστηματική διαδικασία μέσω της οποίας οι χωριστές συνειδητές θελήσεις των δρώντων ατόμων συνδιαμορφώνονται για ν' αποτελέσουν ένα σταθερό κοινωνικό όλο. Μ' αυτή την έννοια, υπάρχει ανάπτυξη κοινωνικής εξουσίας κάθε φορά που υπάρχει μια επαρκής κανονικότητα στην κοινωνική ζωή έτσι ώστε να μπορούμε να καθορίσουμε θεσμούς, τάξεις, συστήματα κ.λπ.

Αν θέλουμε λοιπόν ν' αναλύσουμε την κοινωνία με αυτό το κριτήριο —τη συγκολλητική δύναμη που προσδένει τα ανθρώπινα όντα σε συνεκτικές δομές σχέσεων μεταξύ τους—, θα πρέπει να περιγράψουμε την ιεραρχία των επιπέδων στα οποία εξασκείται η εξουσία με πιο εφήμερο ή πιο θεμελιακό τρόπο, στην «επιφάνεια» ή στο «βάθος» αντίστοιχα. Η εξουσία ασκείται με συγκυριακό τρόπο μέσω της φυσικής δύναμης, της πολιτιστικής γνώσης, του χαρίσματος της γεωγραφικής θέσης, νομιμοποιημένων θεσμών ιδιοκτησίας —ιδιοκτησίας μη αναπαραγώγιμων αξιακών πόρων. Για να φτάσουμε στο πιο βασικό επίπεδο αυτής της διαδικασίας, θα τα αφήσουμε όλα αυτά κατά μέρος για να αναρωτηθούμε αν υπάρχει μια περιοχή δραστηριότητας που είναι ουσιώδης, πανταχού παρούσα, βασική για την αναπαραγωγή της ανθρώπινης ύπαρξης. Σ' αυτό το σημείο βρίσκουμε μια κεντρική σύλληψη του ιστορικού υλισμού, που ορίζει την εργασία ως αυτή τη δραστηριότητα, η οποία και συνδέει την ανθρώπινη ύπαρξη με το φυσικό της περιβάλλον. Ο έλεγχος πάνω στην εκτέλε-

ση και την οργάνωση της εργασίας καθώς και πάνω στη διανομή των προϊόντων της αποτελεί κατ' αυτόν τον τρόπο την πιο βασική πηγή συνεκτικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις, είτε αυτή η ισχύς εξασκείται αμοιβαία είτε περιλαμβάνει μονόδρομες διαδικασίες μεταβίβασης και εκμετάλλευσης. Αυτό είναι το θετικό επιχείρημα που συνδέει την εξουσία (με τη γενική έννοια που ορίστηκε πιο πάνω) και την εργασία.

Μένει να συνδέσουμε αυτά τα δυο με την αξία. Αυτή η σύνδεση βασίζεται στην εξής παρατήρηση: όταν οι εργασιακές δραστηριότητες παρουσιάζονται διαχωρισμένες η μια από την άλλη και εκτελούνται δίχως συνειδητό σχεδιασμό και δίχως πρόβλεψη, οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ ατομικών παραγωγών, αρθρωμένες από την εξουσία, παίρνουν κατ' ανάγκη τη μορφή μιας (φαινομενικής) εξουσίας εμπορευμάτων που τα ιδιοποιούνται άλλα εμπορεύματα· είναι αυτή ακριβώς η εξουσία που αποκαλούμε αξία. Οι αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς εκφράζονται ως ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων τους. Κατά συνέπεια, αυτές οι ανταλλακτικές σχέσεις πρέπει να σχετίζονται κατά ένα συστηματικό τρόπο με την εκτέλεση και τον έλεγχο της εργασίας που παράγει αυτά τα εμπορεύματα. Αυτή η σύνδεση εγκαθιδρύει την εργασία ως κοινωνική υπόσταση της αξίας.

Η διάσταση της ηθικής ισοδυναμίας είναι προφανής: η μόνη γενική βάση για μια αντίληψη ισότητας σε μια ανταλλαγή με τη σχετική κοινωνική επιδοκιμασία είναι η ισότητα στην πιο θεμελιακή πλευρά της συμμετοχής μας στη διαδικασία του κοινωνικού «μεταβολισμού», δηλαδή την εκτέλεση της εργασίας. Δεν είναι αναγκαίο να προσθέσουμε ότι, όταν αυτή η διαδικασία παίρνει την καπιταλιστική της μορφή, η κατευθυντήρια αρχή είναι ο έλεγχος πάνω στην εργασία και όχι η ίδια η πραγματοποίηση εργασίας.

Αυτό το επιχείρημα δεν αποδεικνύει τη σύνδεση εργασίας-αξίας, ούτε μπορεί να υπερνικήσει τη βαθιά ριζωμένη αντίσταση σ' αυτό το είδος θεωρητικής επεξεργασίας της αξίας. Αλλά δίνει, κατά τη γνώμη μου, έναν προσανατολισμό προς ιδέες και συνδέσεις που η μελέτη της αξιακής θεωρίας μπορεί να αναδείξει.

γ. Ο καπιταλιστικός προσδιορισμός της αξίας

Μπορούν τα παραπάνω να συμβάλλουν στη μακρόχρονη ήδη συζήτηση του προσδιορισμού της ποσοτικής αξίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής εξίσωσης των ποσοστών κέρδους; Σ' αυτό το τμήμα, θα πραγματευτούμε ορισμένα προβλήματα που σχετίζονται με το περίφημο «πρόβλημα της μετατροπής».

Αν υποθεθεί η σχέση μεταξύ μονάδας άμεσου συν έμμεσου εργασιακού χρόνου και της κεντρικής τάσης της απλής εμπορευματικής σχέσης (δες τμήμα 2.β), εγώ τουλάχιστον καταλήγω σε μια ισχυρή αρνητική τοποθέτηση: η όλη προβληματική της μετατροπής που περιλαμβάνει τις εργασιακές αξίες και τις «τιμές παραγωγής» κατά Μαξ έχει στην ουσία της συλληφθεί με λάθος τρόπο.

Αν αποκλείσουμε από τη συζήτηση κάποια «ιστορική» μεταμόρφωση ή κάποια πρωτότυπη μορφή συσσώρευσης του κεφαλαίου, στο πλαίσιο των οποίων η καπιταλιστική διαμόρφωση παραγωγικών σχέσεων και η πραγματική υποταγή της εργασίας κυριαρχούν πάντοτε πάνω στα ζητήματα ποσοτικού σχηματισμού της αξίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η καπιταλιστική οικονομία που πραγματευόμαστε έχει ένα ολοκληρωμένο σύνολο παραγωγικών τιμών, δηλαδή «μετασχηματισμένων εργασιακών αξιών που αντανακλούν τον καπι-

ταλιστικό έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής και στις αγορές»⁹. Η βασική αρχή της καπιταλιστικής αγοράς —εξίσωση των ποσοστών κέρδους στις διάφορες βιομηχανικές μονάδες— παίζει ένα μείζονα ρόλο στο σχηματισμό της αξίας. Επιπλέον, αν δεχτούμε τα επιχειρήματα των παραπάνω αναπτύξεων (3α και 3β), διαφαίνεται ότι οι αξίες που συζητάμε είναι απόλυτες ποσότητες κοινωνικά αφηρημένης εργασίας. Το πρόβλημα δεν είναι ένας μετασχηματισμός από αξίες που στηρίζονται σε απλές εμπορευματικές αρχές σε καπιταλιστικές αξίες, αλλά ο προσδιορισμός των ίδιων των καπιταλιστικών εργασιακών αξιών που θα αναδεικνύει τη μοναδικότητα και τον καθορισμό τους. Προτείνω, λοιπόν, για περισσότερη ακρίβεια, αντί να μιλάμε για το «πρόβλημα της μετατροπής», να μιλάμε για το «πρόβλημα του καθορισμού της καπιταλιστικής αξίας».

Οι εξισώσεις οι οποίες καθορίζουν τη σχετική αξία στο πλαίσιο της ισοστάθμισης είναι γνωστές, όπως γνωστά είναι τα υπαρκτά και μοναδικά αποτελέσματα που συνδέονται με το θεώρημα Fiobenius για τα φάσματα μη αρνητικών, μη αναγώγιμων τετραγωνικών μητρώων (για μια βαθιά επεξεργασία του ζητήματος, δες Brody).

Η αρχική γραμμή, που σ' αυτή την περίπτωση προϋποθέτει την εξίσωση των ποσοστών κέρδους, μπορεί να γραφτεί ως εξής:

$$\pi = (\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_n) \quad (1)$$

Ο προσδιορισμός π_i αφορά την εργασία ανά μονάδα προϊόντων. Σ' αυτή τη γραμμή, συνάπτεται μια κρίσιμη μεταβλητή που αναπαριστά τη σχέση μεταξύ καπιταλιστών και εργατών στο ίδιο αυτό επίπεδο καθορισμού: την εργασιακή αξία που αποδίδεται στους εργαζόμενους υπό τη μορφή μισθού ανά μονάδα πραγματοποιημένης εργασίας, ω (αυτή η μεταβλητή, που δείχνει το βαθμό εκμετάλλευσης, είναι ένας καθαρός αριθμός):

$$(\pi, \omega) = (\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_n, \omega) \quad (2)$$

Για να φτάσουμε από εκεί σε μια διατύπωση της δομής τιμής-μισθού, όπως αυτή η δομή εμφανίζεται στους συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας, θα πρέπει να εισάγουμε τη σχετική με το χρήμα πλευρά. Γι' αυτό το σκοπό αποδίδουμε σ' ένα νιοστό εμπόρευμα το ρόλο του χρήματος και στην αξία του έστω π_v το ρόλο της αξίας του εμπορεύματος-χρήμα. Αυτό το νιοστό είδος μπορεί κατά κλασικό τρόπο να θεωρηθεί ως ένα εμπόρευμα, ο χρυσός, ο οποίος παράγεται μεν στο πλαίσιο των γενικών συνθηκών παραγωγής, αλλά καταλήγει να χρησιμοποιηθεί ως γενικό ισοδύναμο. Μπορεί επίσης να πρόκειται για μια χρηματική μονάδα θεσμικής προέλευσης, χωρίς να έχει σχέση με την παραγωγή ή το ποσοστό κέρδους (π.χ., το δολάριο). Μια τέτοια χρηματική μονάδα είναι πιο πρόσφορη για τις σύγχρονες συνθήκες, και ίσως για τις όποιες συνθήκες. Σε κάθε περίπτωση, οι χρηματικές τιμές και το ποσοστό του χρηματικού μισθού ανευρίσκονται διαιρώντας με το βαθμωτό μέγεθος π_v

$$\frac{1}{\pi_v} (\pi, \omega) = \left(\frac{\pi_1}{\pi_v}, \frac{\pi_2}{\pi_v}, \dots, \frac{\pi_n}{\pi_v}, \frac{\omega}{\pi_v} \right) = (p_1, p_2, \dots, 1, \omega) = (p, \omega) \quad (3)$$

Η σχέση μεταξύ αξιών και τιμών δίδεται ως $\pi = \pi_v p$ και η σχέση μεταξύ του βασικού μέρους του μισθού και του χρηματικού ποσοστού του μισθού δίδεται ως $\omega = \pi_v \omega$. Αν συνδυάσουμε αυτούς τους ορισμούς, επιτυγχάνουμε το στόχο μας, δηλαδή τη σχέση μεταξύ αξίας π και τις σχετικές τιμές p (αν υποθεθεί ότι οι τελευταίες καθορίζονται από την εξίσωση των ποσοστών κέρδους):

$$\pi = \left(\frac{\omega}{w}\right) p \quad (4)$$

Ας σημειωθεί ότι η εξίσωση (4) καθορίζει πλήρως την π , χωρίς τη βοήθεια κανενός αυθαίρετου «αξιώματος σταθερότητας». Μένει να σχολιάσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά της προτεινόμενης λύσης.

1. Το μέτρο του ω πρέπει να είναι ένας πραγματικός δείκτης του βαθμού εκμετάλλευσης. Δεν μπορεί, δηλαδή, να καθοριστεί ως παθητικό ή παράγωγο αποτέλεσμα του υπολογισμού των τιμών, όπως με το κλάσμα χρηματικού μισθού προς την καθαρή απόδοση — με όρους τιμών. Αν τα μεγέθη ω και w κινούνται μαζί κατ' αυτόματο τρόπο, η εξίσωση (4) δεν ισχύει. Κλειδί σ' αυτή την προσέγγιση καθορισμού της αξίας είναι, από τη μια πλευρά, η ταυτόχρονη και ανεξάρτητη πραγματικότητα του ποσοστού χρηματικού μισθού που εκφράζει τη σχέση καπιταλιστών-εργατών στο επίπεδο της εμπειρίας και της συνείδησης. Κι από την άλλη πλευρά, το μέρος του αξιακού μισθού που αντανακλά τον πραγματικό συσχετισμό δύναμης σ' ένα εσωτερικό επίπεδο, το οποίο δεν αντανακλάται κατ' ανάγκη στη συνείδηση των κοινωνικών τάξεων. Το μέρος του αξιακού μισθού, όπως υποδηλώνει και η ονομασία του, μπορεί ωστόσο να ενσωματώνει μια κοινωνική συνείδηση σχετικά με την ταξική κατανομή των εισοδημάτων. Όπως συχνά παρατήρησε ο Μαρξ, ο σχετικός μισθός επηρεάζει την υπαρκτή και αντιληπτή πραγματικότητα του πραγματικού μισθού. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα μεγέθη ω και w κινούνται ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Αν το ποσοστό του πραγματικού μισθού αυξηθεί ενώ το ω δεν αυξάνεται (πράγμα που μπορεί να οφείλεται σε μια αδυναμία να μεταφραστούν οι υψηλότεροι πραγματικά μισθοί σε μια άνοδο της δύναμης των εργατών μέσα στο συσχετισμό δυνάμεων), το περιεχόμενο της εργασιακής αξίας των εμπορευμάτων θα μειωθεί. (Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό το αποτέλεσμα είναι ανεξάρτητο από το αποτέλεσμα της αλλαγής στο μέγεθος w στη γραμμή των σχετικών τιμών.) Κατ' αναλογία προς αυτή, θα μπορούσαν ν' αναλυθούν και άλλες περιπτώσεις. Φυσικά, αυτή η ανάλυση είναι προσωρινή, καθώς μια θεωρία του ω αποκτά περαιτέρω επεξεργασία.

2. Στον καθορισμό της αξίας, και οι παράμετροι που αφορούν την εσωτερική δομή αλλά και εκείνες που αφορούν την εξωτερική εμφάνιση έχουν πραγματικά αποτέλεσμα. Το ιστορικά εμπλεκόμενο εμπόρευμα του χρήματος είναι *πραγματικό*.

Οι εργαζόμενοι και οι καπιταλιστές μιας δεδομένης χώρας, π.χ., σκέφτονται με όρους του εθνικού νομίσματος της χώρας τους. Η νομισματική μονάδα είναι ο κώδικας με τον οποίο οι άνθρωποι και οι θεσμοί αντιλαμβάνονται την αξία — την αγοραστική δύναμη της εργασίας τους ή τη συσσωρευτική δύναμη του κεφαλαίου τους. Σ' αυτό το επίπεδο αναδύεται το κύριο σημείο του παραπάνω τμήματος (2) — για το ρόλο μιας ισοδυναμίας ηθικού τύπου ως υποστηρίγματος των κοινωνικών σχέσεων. Είναι, αφενός, αναγκαίο συμπλήρωμα στη διαδικασία της αξιοποίησής τους και, αφετέρου, επηρεάζει στο πεδίο της αναπαραγωγής της κοινωνικής εμπειρίας μια απόλυτη υπόσταση της αξίας.

3. Ενώ δεν είναι αναγκαίο, είναι δυνατό να συγκριθούν οι αξίες π με τις αντίστοιχες απλές εμπορευματικές (μη μετασχηματισμένες) αξίες λ . Αν και δεν μπορούμε να το δείξουμε σ' αυτό το σημείο, η σύγκριση θα αποκάλυπτε ότι —αν εξαιρέσει κανείς ασυνήθεις και

αυθαίρετες συγκυρίες— *καμιά* από τις διαισθητικού τύπου ισότητες που προέρχονται από την απλή αριθμητική που χρησιμοποιεί ο Μαξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* για τη διαδικασία μετατροπής δεν ισχύει. Δεν ισχύουν, καταρχήν, οι «δυο ισότητες» της νέας ορθόδοξης σχολής. Αλλά, ούτε και η ισοδυναμία του σταθερού κεφαλαίου και της αξίας των μέσων παραγωγής, ούτε η ισότητα τρέχουσας εργασίας και προστιθέμενης αξίας, ούτε εκείνη μεταξύ συνολικού μεταβλητού κεφαλαίου και μισθών. Μπορεί να υπάρχει κάποια παρηγοριά στην καθολική αποτυχία, είτε κάποτε ο Μαξίμ Γκόρκι. Εντούτοις, αν το καλοσκεφτούμε, ένα τέτοιο αρνητικό αποτέλεσμα αποτελεί όντως σοβαρό πρόβλημα μόνο αν κάποιος εμμένει ότι ο καθορισμός της αξίας στις καπιταλιστικές συνθήκες συνίσταται στο να φτάσουμε από μια θέση (λ) σε μια άλλη (π). Ακόμα κι αν αυτή η «μετατροπή» εξακολουθεί να θεωρείται σημαντική, δεν θα πρέπει στο σημείο αυτό να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις έχουν ως συνέπεια τη συνεχή μυστικοποίηση και παραμόρφωση όλων των συνολικών υπολογισμών. Το μέτρο *οφείλει* να είναι διαφορετικό, αν κανείς εξετάζει τα πράγματα από τη σκοπιά της άμεσης συν έμμεσης πραγματοποιημένης εργασίας ή από τη σκοπιά της εργασίας υπό τον έλεγχο της εκμετάλλευσης και τη διαμόρφωση ανταγωνιζόμενων μεταξύ τους κεφαλαίων.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Θα πρέπει να αναρωτηθούμε, επαναλαμβάνοντας το αρχικό ερώτημα της Εισαγωγής, τι πράγματι *κάνει* η θεωρία της αξίας ή τουλάχιστον, τι μπορεί δυνητικά να επιτελέσει. Η προσωρινή απάντηση που προτείνεται σ' αυτό το δοκίμιο είναι ότι μπορεί να προσφέρει εκείνα τα εννοιακά εργαλεία που επιτρέπουν να συνεξετάσουμε το επίπεδο της βιωμένης πραγματικότητας και την εσωτερική δομή αυτής της πραγματικότητας. Η συζήτηση σχετικά με την αξία είχε να κάνει πάντοτε με την ένταση ανάμεσα σ' αυτή την εσωτερικότητα κι αυτή την εξωτερικότητα (δες Laibman, 1985). Στόχος ήταν πάντοτε μια διαλεκτική: ούτε να χαθεί από το οπτικό πεδίο η βαθιά δομή της καπιταλιστικής πραγματικότητας, ούτε με μια ουσιοκρατική σύλληψη να αποσπαστεί αυτή η πραγματικότητα από τις εξωτερικές της μορφές. Υπάρχουν πολύ περισσότερα πράγματα στον καπιταλισμό απ' όσα μπορούν να συλληφθούν με τους δικούς του κώδικες και τις δικές του κατηγορίες· αλλά αυτά τα «περισσότερα» δεν είναι ξέχωρα από τις εμπειρίες των ανθρώπων στην καπιταλιστική κοινωνία.

Για να αιτιολογηθεί η ανεξάρτητη (ποσοτική) ύπαρξη της αξίας, είναι απαραίτητη η εξής εσωτερική σύλληψη: ο καπιταλισμός *χρειάζεται* και την αξιοποίηση που γίνεται δυνατή με τη συγκάλυψη των κοινωνικών σχέσεων από τις αγοραίες σχέσεις και το σταθεροποιητικό ρόλο που παρέχει μια αντίληψη ισοδυναμίας στις ανταλλαγές. Αυτή η σύλληψη οδηγεί στη μελέτη των νόμων κίνησης του καπιταλισμού και των τρόπων με τους οποίους συλλαμβάνουμε τον πραγματικό μισθό και το μέρος του αξιακού μισθού ως στοιχεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, του δομικού μετασχηματισμού και της κρίσης.

Επακολουθούν ορισμένες συνέπειες για τον τρόπο που σκεφτόμαστε το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό. Εξαιρετικά σημαντική είναι η εξής: αν οι αξιακές κατηγορίες μετεξελιχθούν για να αντιστοιχηθούν με το μετασχηματισμό των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσε-

ων, τότε θα υπάρξουν τρόποι με τους οποίους οι αναπτυσσόμενες σοσιαλιστικές οικονομίες θα προσδώσουν ορισμένες ιδιαίτερες ποιότητες στις σχέσεις αγοράς που θα υπάρχουν στο πλαίσιό τους.

Αν υποθέσουμε ότι ωρίμανση των σοσιαλιστικών μορφών μπορεί να σημαίνει βασικά την προοδευτική υπέρβαση της αλλοτριώσης και της ατομικοποίησης στις κοινωνικές διαδικασίες, οι *αυθόρμητες* αγορές θα πάντουν βαθμιαία να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο σ' αυτές τις μορφές. Εντούτοις, μπορεί να υπάρχουν αγορές στις οποίες να κυριαρχεί το *εμπρόθετο* στοιχείο: μορφές οριζόντιας ζήτησης, ανακάλυψης και συμφωνίας μεταξύ μονάδων κοινωνικής εργασίας και ιδιοκτησίας που παραμένουν πρακτικά και λειτουργικά ανεξάρτητες μεταξύ τους, παρά την υφιστάμενη τελικά πολιτική ενότητα.

Αυτές οι αγορές θα λειτουργήσουν σ' ένα περιβάλλον στο οποίο τα κριτήρια κοινωνικής αξιολόγησης και των ανταμοιβών δεν θα διαμορφώνονται αυθόρμητα, αλλά θα αντανακλούν κοινωνικούς και πολιτικούς σκοπούς, θα ενσωματώνουν μακροπρόθεσμους ορίζοντες και θα αποτρέπουν εξωτερικές επιδράσεις. Επίσης, θα απαιτούν ανοικτή και διαφανή σχέση προς τη δημοκρατική διαδικασία του σχεδιασμού. Οι ώριμες σοσιαλιστικές αγορές, μ' αυτή τη έννοια, θα κάνουν χρήση των αξιακών εργαλείων: της ιδιαίτερης εξέλιξης των σχετικών αξιών και ίσως μάλιστα επιφυλάξουν ιδιαίτερο ρόλο στον υπολογισμό της απόλυτης αξίας.

Η εργασία πάνω στην αξιακή θεωρία είναι μια συνεχιζόμενη προσπάθεια. Για να προχωρήσουμε πέρα από τη στάσιμη κατάσταση θα πρέπει να συνδυάσουμε την υπομονετική και προσεκτική επανάκτηση των ζωτικών στοιχείων της κλασικής μαρξιστικής άποψης, με το θάρρος και την προβλεπτικότητα να επαναδιαμορφώσουμε αυτά τα στοιχεία, απορρίπτοντας αυτό που είναι να απορριφθεί, δημιουργώντας αυτό που είναι να δημιουργηθεί, τολμώντας τη σύνθεση (όπως ο Μαρξ και ο Ένγκελς έκαναν στο δικό τους καιρό) και προχωρώντας παραπέρα.

Μετάφραση: Γιάννης Οικονόμου

Παραπομπές

- Bohm-Bawerk Eugen von., 1966, *Karl Marx and the Close of his System*, ed. Paul Sweezy, New York, Monthly Review Press.
- Bortkiewicz Ladislaus von., 1966, «On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of *Capital*», in Eugen von Bohm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System*, ed. Paul M. Sweezy, New York, Augustus M. Kelley.
- Brody Andras, 1970, *Proportions, Prices and Planning: A Mathematical Restatement of the Labor Theory of Value*, Chicago, Illinois, American Elsevier.
- Carchedi Guglielmo, 1984, «The Logic of Prices as Values», *Economy and Society*, 13:4.
- Dobb Maurice, 1955b, «A Note on the Transformation Problem». In Maurice Dobb, *Economic Theory and Socialism*, New York, International Publishers.
- Dumenil Gerard, 1983-84, «Beyond the Transformation Riddle: A Labor Theory of Value», *Science & Society*, 47:4 (Winter), pp. 427-50.
- Ellman Michael, 1979, *Socialist Planning*, London, Cambridge University Press.
- Freeman Alan, 1995, «Marx Without Equilibrium», *Capital and Class*, 56 (Summer), pp. 49-89.

-
- 1996, «Price, Value and Profit — A Continuous, General Treatment». In Freeman and Carchedi.
 - Freeman Alan and Guglielmo Carchedi, (eds.) 1996, *Marx and Non-Equilibrium Economics*, Aldershot, England: Edward Elgar.
 - Freeman Alan and Andrew Kliman, (eds.) 1997, *The New Value Controversy and the Foundations of Economics*, Aldershot, England, Edward Elgar.
 - Harris Donald J., 1978, *Capital Accumulation and Income Distribution*, Stanford, California, Stanford University Press.
 - Hodgson Geoff, 1980, «A Theory of Exploitation Without the Labor Theory of Value», *Science & Society*, 44:3 (Fall), pp. 257-73.
 - Howard M.C. and J.E. King, 1989, *A History of Marxian Economics*, 2 vols., Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
 - Hunt E.K. and Mark Glick, 1987, «The Transformation Problem», in *The New Palgrave* (eds.), John Eatwell, Murray Milgate and Peter Newman, New York, Stockton.
 - Khudokormov G.N. (gen. ed.), 1967, *Political Economy of Socialism*, Moscow, Progress Publishers.
 - Kliman Andrew and Ted McGlone, 1988, «The Transformation Non-Problem and the Non-Transformation Problem». *Capital and Class*, 35.
 - 1995, «A New Interpretation of Marx's Value Theory», *Review of Political Economy*, forthcoming.
 - Krause Ulrich, 1982, *Money and Abstract Labour: On the Analytical Foundations of Political Economy*, London, New Left Books.
 - Laibman David, 1973-74, «Values and Prices of Production: The Political Economy of the Transformation Problem», *Science & Society*, 37:4 (Winter), pp. 404-36.
 - 1985, «Value: A Dialog in One Act», *Science & Society*, 48:4 (Winter), pp. 449-65.
 - 1992, *Value, Technical Change and Crisis: Explorations in Marxist Economic Theory*, Armonk, New York, M. E. Sharpe.
 - 1997a, «Rhetoric and Substance in Value Theory: An Appraisal of the New Orthodox Marxism», in Freeman and Kliman.
 - 1997b, forthcoming, *Capitalist Macrodynamics: A Systematic Introduction*, London, Macmillan.
 - Lipietz Alain, 1982, «The So-Called "Transformation Problem" Revisited», *Journal of Economic Theory*, 26:1, pp. 59-88.
 - Mage Shane, 1963, *The «Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit»*, Appendix, Ph. D. Dissertation, Columbia University.
 - Marx Karl, 1970, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Edited by Maurice Dobb, New York, International Publishers.
 - 1977, *Capital*, Vol. I, New York, Random House.
 - 1982, *Capital*, Vol. III, New York, Random House.
 - Meek Ronald, 1956, *Studies in the Labor Theory of Value*, New York, Monthly Review Press.
 - 1967a, *Economics and Ideology and Other Essays*, London, Chapman and Hall.
 - 1967a, «Some Notes on the "Transformation Problem"», in Meek, 1967a.
 - Morishima Michio, 1973, *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, London, Cambridge University Press.
 - Moseley Fred, 1993, «Marx's Logical Method and the "Transformation Problem"», in Fred Moseley, (eds.), *Marx's Method in Capital: A Reexamination*, Atlantic Highlands, New Jersey, Humanities Press.
 - 1996, «The Return to Marx: Retreat or Advance?», Paper presented to Third Miniconference, International Working Group in Value Theory, Boston, Massachusetts, March.
 - Nove Alec, 1969, *The Soviet Economy*, New York, Praeger.
 - Okishio Nobuo, 1963, «A Mathematical Note on Marxian Theorems», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 91:2, pp. 287-299.
 - Ramos Alejandro and Adolfo Rodriguez, 1995, «The Transformation of Value Into Pricet of Production: A Different Reading of Marx's Text», in Freeman and Carchedi.
 - Robinson Joan, 1942, *An Essay on Marxian Economics*, New York, St. Martin's Press.
 - Samuelson Paul a, 1971, «Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices». *Journal of Economic Literature*, 9:2 (June), pp. 399-431.

- Seton Francis, 1957, «The “Transformation Problem”», *Review of Economic Studies*, 24:3 (June), pp. 149-60.
- Shaikh Anwar, 1977, «Marx's Theory of Value and the “Transformation Problem”», in Jesse Schwartz, (eds.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, California, Goodyear.
- Skillman Gilbert, 1996-97, «Marx's Theory of Value and the Labor-Labor Power Distinction», *Science & Society*, 60:4 (Winter).
- Smith Adam, 1976 (1759), *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford, Clarendon Press.
- Sraffa Piero, 1960, *Production of Commodities by Means of Commodities*, London, Cambridge University Press.
- Steedman Ian, 1977, *Marx After Sraffa*, London, New Left Books.
- Steedman Ian (et al.), 1981, *The Value Controversy*, London, Verso.
- Sweezy Paul M., 1942, 1956, *The Theory of Capitalist Development*, New York, Montly Review Press.
- Winternitz J., 1948, «Values and Prices of Production: A Solution of the So-Called Transformation Problem», *Economic Journal*, 58 (June), pp. 276-80.
- Wolff Rick, Antonio Callari and Bruce Roberts, 1984, «A Marxian Alternative to the Traditional Transformation Problem», *Review of Radical Political Economics*, 16:2, 3.

Σημειώσεις

1. Η επίθεση εκτός των πλαισίων του μαρξισμού εκπροσωπείται από τον Bohm - Bawerk (1966), τον Bortkiewicz (1966), τον Samuelson (1971). Επικριτικοί της θεωρίας της αξίας εντός του μαρξιστικού πλαισίου είναι ο Steedman (1977), ο Harris (1978), ο Hodgson (1980). Οι περισσότεροι συγγραφείς της παράδοσης του Piero Sraffa (Sraffa, 1960) αρνούνται την καταλληλότητα ή τη δυνατότητα της αξιακής θεωρίας, εννοούμενης ως σχέσης εργασίας και αξίας, παρότι υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις που μαρτυρούν ότι ο ίδιος ο Sraffa ίσως να μη συμμεριζόταν αυτή την άρνηση.
2. Ανασκοπήσεις για την ανάπτυξη της μαρξιστικής αξιακής θεωρίας και τις σχετικές θεωρητικές διαμάχες ανευρίσκονται στους Hunt και Glick, (1987), Steedman και Sweezy (1981), Howard και King (1989), Laibman (1992), κεφ. 2, τμήμα 1. Για μια κατατοπιστική εισαγωγή σ' αυτά τα θέματα, δες Sweezy (1942), Meek (1956), Dobb (1955).
3. Ο καθορισμός της αξίας μέσω συστημάτων ταυτόχρονων εξισώσεων εγγραμμάτιστηκε από τον Seton (1957) αλλά δες και την προετοιμασία του εδάφους που έγινε από τον Winternitz (1948), από τον Dobb (1955). Αυτή η προσέγγιση αναπτύχθηκε με διάφορες ιδιαιτερότητες από τους Laibman (1973-74), Wolff Callari και Roberts (1984), Ramos και Rodriguz (1966). Μια «νέα άποψη» προτάθηκε επίσης από τους Lipietz (1982), Foley (1982), Dumenil (1983-84). Όλες αυτές οι προσεγγίσεις διαμφισβητήθηκαν από υποστηρικτές των θέσεων μη-ταυτοχρονίας, μη-ισορροπίας που εκπροσωπούνται από τους Carchedi (1984), τον Freeman (1995, 1996), τους Kliman και Mc Glone (1988), 199. Δες πιο κάτω τμήμα 2γ.
4. Ένα αντιπροσωπευτικό σοβιετικό κείμενο είναι αυτό του Khudokormov (1967). Οι πρώιμες συζητήσεις περί αξίας στην ΕΣΣΔ σχηματίζονται στο Nove (1969) και επίσης Ellman (1979).
5. Αντίθετα με την πλατιά διαδεδομένη αντίληψη, η παρουσία είτε η απουσία σταθερών αναλογικών αποτελεσμάτων («constant returns to scale») είναι άσχετη προς αυτή την ισχυρή ποσοτική γενίκευση. Το επιχείρημα από τα μειούμενα αναλογικά αποτελέσματα (diminishing returns to scale) ως προς τη σχετικοποίηση τιμολόγησης της αξίας-εργασίας δεν λαμβάνει υπόψη το διαχωρισμό «μακροοικονομικού» επιπέδου —στο οποίο οι μεταθέσεις εισροών από το εμπόρευμα Α προς το εμπόρευμα Β θέτουν σε ισχύ αναλογικά μειούμενες εκροές— και μικροοικονομικού επιπέδου —στο οποίο τα δύο ποσοστά μετατροπής συγκρίνονται στην πραγματικότητα.
- Για τον ατομικό παραγωγό, που είναι «μικρός» σε σχέση με ολόκληρο τον τομέα παραγωγής ενός δεδομένου προϊόντος, οι τεχνικοί συντελεστές είναι σταθεροί σε σχέση με τις αλλαγές στην ίδια τη δραστηριότητα. Τα ποσοστά των μονάδων εργασιακής αξίας που επηρεάζουν τη διάταξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων δεν σχετίζονται με τις κλίσεις επί τοις εκατό της επιφάνειας μετατροπής. Εκτός από τον προσδιορισμό τιμολόγησης της εργασιακής αξίας σ' αυτό το πεδίο, το γεγονός τούτο έχει σοβαρές συνέπειες για τις οικονομίες ευημερίας της «ελεύθερης αγοράς». Ακόμα και στο απλούστερο επίπεδο της στατικής αποτελεσματικότητας, η αγορά δεν ανταποκρίνεται στη δοκιμασία της άριστης απόδοσης (δες Laibman, 1992, κεφ. 1).

6. Θα ήταν ξένο προς το πνεύμα του παρόντος άρθρου να επιχειρήσουμε ν' «αποδείξουμε» την εγκυρότητα κάποιας πρότασης, επικαλούμενοι σχετική μαρτυρία στα κείμενα του Μαρξ. Εάν ο Μαρξ ζούσε στις μέρες μας, θα έκανε μια κριτική επανεπεξεργασία του ίδιου του έργου, κι εμείς πρέπει να κάνουμε το ίδιο. Παρ' όλα αυτά, αφού στη σχετική αρθρογραφία υπερέχει η αντίθετη άποψη, θα επιστήσω την προσοχή σε δυο αποσπάσματα από τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Ο τρόπος παραγωγής στον οποίο το προϊόν παίρνει τη μορφή ενός εμπορεύματος ή παράγεται άμεσα για την ανταλλαγή αποτελεί την πιο γενική και εμφυιακή μορφή του αστικού τρόπου παραγωγής. Ως εκ τούτου, εμφανίζεται πολύ πρόωγα στην ιστορία...» (σ. 82).

Κάτι επίσης που, κατά τη γνώμη μου, έχει αποφασιστική σημασία σχετίζεται προς το κείμενο στο οποίο τίθεται η ισοδυναμία ειδικευμένης εργασίας με μια ποσότητα ανειδίκευτης εργασίας. Εκεί, σε μια μεθοδολογική σημείωση —που δεν είναι του Ένγκελς και παρουσιάζεται από την πρώτη γερμανική έκδοση— αναφέρεται: «Ο αναγνώστης θα πρέπει να σημειώσει ότι δεν μιλάμε εδώ για τους μισθούς ή την αξία που ο εργαζόμενος λαμβάνει για ένα δεδομένο χρόνο εργασίας, αλλά για την αξία του εμπορεύματος στην οποία υλοποιείται ο χρόνος εργασίας. Οι μισθοί είναι μια κατηγορία που δεν υπάρχει στο παρόν στάδιο της έρευνάς μας (σ. 44, η υπογράμμιση προστέθηκε). Για μια πειστική υπεράσπιση της εγκυρότητας και της σπουδαιότητας της απλής εμπορευματοτικής παραγωγής, ως μεθοδολογικής κατασκευής, δες Meek (1967α).

7. Προσπερνάω, προς το παρόν, το ακανθώδες πρόβλημα των συντελεστών που συσχετίζουν ή ανάγουν τις διάφορες εργασιακές δεξιότητες σε ισοδύναμες ποσότητες απλής ή ανειδίκευτης εργασίας.

8. Αναπτύσσοντας τούτο το σημείο, εμπνέομαι συνειδητά από τη «Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων» του Άνταμ Σμιθ. Οι ρίζες της πολιτικής οικονομίας μέσα στην ηθική φιλοσοφία φαίνεται να διατηρούν τη σημασία τους. Κι αυτό δίνει αξία στις προσπάθειες που γίνονται για να εξαχθεί το λογικό περιεχόμενο από τις ανισοτορίες και μεταφυσικές οντολογίες.

9. Σε ό,τι επακολουθεί, υποθέτω ότι ολόκληρη η δομή των καπιταλιστικών αξιών (τιμών παραγωγής) αποκαλύπτεται μ' ένα σύστημα ταυτόχρονων εξισώσεων, το οποίο με τη σειρά του εκθέτει τις υφιστάμενες δομές της ιδιοκτησίας που παράγει αξία και των διαλλαδικών βιομηχανικών σχέσεων. Για μια κριτική αυτής της προσέγγισης, δες κυρίως τα κείμενα στους Freeman και Kliman (1997)· για μια αντίθετη επιχειρηματολογία, δες στον ίδιο τόμο το κείμενο του Laibman (1997).

10. Αν δοθεί η απαιτούμενη σημασία στην ισοδυναμία ανταλλαγής που υπάρχει στην κύρια παρουσίαση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης του Μαρξ (Μαρξ, 1977, τόμος III), ο κεντρικός πυρήνας του επιχειρήματος πρέπει να επαναδιατυπωθεί με όρους ήδη καπιταλιστικά διαμορφωμένης αξίας. Παρότι τούτο απαιτεί προσεκτική διατύπωση, δεν φαίνεται να είναι ακατόρθωτο. Κατ' αντίθεση προς την απλούστερη (και ομολογουμένως πιο διαισθητική) αφήγηση στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Εκεί, η εργασιακή διαδικασία εγκαινιάζεται με αρχική αγορά μιας εργατικής δύναμης (για μια μέρα) και δημιουργούνται αξίες ανά μονάδα εργασιακού χρόνου που διαφέρουν συστηματικά από τον ίδιο τον εργασιακό χρόνο. Εφόσον αυτή η σχέση είναι καθορισμένη, η δημιουργημένη εργασία-αξία διαιρείται (μεταφορικά) σ' ένα πληρωμένο κι ένα απλήρωτο κομμάτι και η όλη ανάλυση αναπτύσσεται πάνω σ' αυτή την επαρκέστερη βάση. Οι εργάτες πληρώνονται για την εργατική τους δύναμη με μέρος «μετασχηματισμένου» εργασιακού χρόνου και παράγουν «μετασχηματισμένες αξίες» (που περιλαμβάνουν επίσης τη «μετασχηματισμένη υπεραξία»). Τούτη η επεξεργασία της κλασικής θεωρίας δεν έχει στόχο να προκαταλάβει το δύσκολο ζήτημα των σχέσεων της πραγματοποίησης εργασίας και της δημιουργίας αξίας με τη θεωρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Απλώς φτάνουμε στο όριο αντοχής αυτής της θεωρίας όταν υποστηρίζουμε ότι η υπεραξία είναι η διαφορά δυο ιστορικά καθορισμένων μεγεθών.